סיפור חיים

סיפורה של

מרים רוזן

הקשיבה וכתבה : חיה לחמן, 2019

עיריית רעננה
MUNICIPALITY OF RAANANA
פניני השרון

"לכל אדם יש שם - לזכור ולעולם לא לשכוח"

העמותה למען האזרח הוותיק רעננה, יחד עם עיריית רעננה, רואות ערך רב בתיעוד זיכרונותיהם האישיים וסיפורי חייהם של ניצולי השואה, תושבי רעננה, למען עצמם ולמען הדורות הבאים.

התיעוד ושימור הזיכרון של ניצולי השואה הם חובתנו המוסרית לששת מיליון קורבנות השואה שנהרגו ונטבחו ע"י הצורר הנאצי ולא זכו לראות את תקומת העם היהודי בארצו.

פרויקט תיעוד זה הוא פרויקט המשך לספר "זוכרים לדורות", שיצא לאור בשנת 2012, ביוזמת האגף לשירותים חברתיים בעיריית רעננה, ובו סיפורי חיים של כ-300 ניצולי שואה, תושבי העיר.

הפרויקט מבוצע ע"י קבוצת מתנדבים ומתנדבות, תושבי רעננה (רובם), שנרתמו והקדישו רבות מזמנם ומרצם למיזם חשוב זה.

תודות

תודה לכל ניצולי השואה היקרים ובני המשפחות על שנעניתם לפניותינו לתעד את סיפוריכם האישיים מתקופת השואה למרות הזיכרונות הקשים והחוויות הלא קלות הכרוכות בכך.

תודה לצוות המתנדבות האיכותי על המאמץ וההשקעה הרבה בהקשבה לסיפורים ובתיעודם, מלאכת קודש שבוצעה במסירות וברגישות רבה.

תודה למחלקה לרווחת האוכלוסייה המבוגרת באגף הרווחה של עיריית רעננה על התמיכה ושיתוף הפעולה במיזם חשוב זה.

תודה לעמותה למען האזרח הוותיק רעננה על היוזמה, הארגון והניהול של הפרויקט.

ותודה מיוחדת ליוסי קווטינסקי, בעל האתר "הפורמט הדיגיטלי שלי", על הקמת אתר האינטרנט המיוחד לתיעוד סיפוריהם של ניצולי השואה, ועל ביצוע כל עבודות העריכה הדיגיטלית והשילוב באתר, בהתנדבות מלאה.

סיפורה של מרים רוזן (הירש), צרפת

שמי מרים רוזן בת לאדית לבית Leyens ולקונרד עמנואל הירש (Hirsch), שניהם ילידי ברלין. נולדתי בפריז באוקטובר, 1934. סיפור השנים הראשונות של חיי מורכב מפסיפס של זיכרונות ילדות, קטעי מידע, תמונות ומסמכים שונים מן העבר שלנו שנותרו אצל אמא ונמצאים ברשותי. מיעטתי לשאול את אמא על העבר

והיא כמעט ולא דברה אתי על השנים הקשות ההן. לצערי לא חיינו יחד במשך שנים רבות כי נשלחתי לפנימיות שונות במהלך ילדותי ונעורי. בשנים שבהן גרנו יחד נמנעתי מלשאול אותה שאלות על העבר ועל אבי כדי לא לצער אותה.

הספור המשפחתי שלי מתחיל בברלין שהייתה הבית של משפחתנו במשך שנים רבות מאז גירוש היהודים מספרד דרך תקופת חיים בהולנד ולאחר מכן השתקעות בגרמניה. משפחת קרל הירש, סבי מצד אבי הייתה משפחה יהודית מתבוללת שניסתה לאמץ אורח חיים גרמני. סבתי מצד אבי, אלן לבית פרנקל, הייתה נצר למשפחה עשירה מאוד ומבוססת מהעיר נוישטדט (Neustadt) . משפחת סבתי הקימה בשנת 1800 מספר מפעלי טקסטיל בעיר ואלו היוו את מקור העושר של המשפחה. גם בני משפחת סבתי לא קיימו אורח חיים יהודי אך הם תרמו לבני הקהילה היהודית מכספם כדי שיוכלו להמשיך ולשמר את אורח חייהם כיהודים. הם בנו בית חולים יהודי, בית אבות ובית-כנסת.

אבי סבי, מקס הירש, היה כלכלן ומשפטן שנולד בשנת 1832 בעיר הלברשטט (Halberstadt) בפרוסיה. הוא הגיע למעמד הרם של חבר בפרלמנט (בריכסטאג). הוא גם היה בין המייסדים של תנועת פועלים בגרמניה בשם "הירש-דונקר וממקימי אוניברסיטה עממית בשם הומבולדט (Humbolt) בברלין. שנים מאוחר יותר נושא עבודת הדוקטורט של אבי היה "הקשרים בין אוניברסיטה עממית לתנועת פועלים". מקס הירש נפטר בשנת 1905 וקבור בשדרת האישים המכובדים בבית הקברות היהודי בברלין, שהיה המפואר והגדול באירופה.

בנו של מקס, סבי קרל, היה כירורג בבית חולים ושרת בצבא כמנתח בתקופת מלחמת העולם הראשונה. אבא נולד בשנת 1901, בברלין, בן שלישי במשפחה בת שישה בנים. אבא היה מרצה באוניברסיטת הומבולדט בתחום של סוציולוגיה כלכלית.

סבא קרל הירש

סבתא אלן לבית פרנקל

הורֵי אבא

אמא נולדה בשנת 1910, בת יחידה למשפחה ברלינאית משכילה ומכובדת בשם ליינס Leyens, שהקפידה לשמור על קשר קרוב ליהדות. סבי מקס ליינס היה בנקאי מכובד ומבוסס וסבתי קלרה (שנספתה בשואה) הייתה עקרת בית. אמא למדה בבתי ספר גרמניים, בבית ספר תיכון ובסמינר לגננות. היא עבדה כגננת בגן עירוני בברלין ולאחר מכן עבדה בגן שנוהל בבית הוריה. סבא מקס, אבי אמי, נפטר בשנת 1926 .

סבא מקס ליינס

סבתא קלרה לבית הלר

הורֵי אמא

עם עליית הנאצים לשלטון החליטו הורי לעזוב את גרמניה. הם עשו הכנות שונות לשם כך ואף למדו מקצועות שהעריכו כי יוכלו לשמש אותם בכל מקום אליו יגיעו. אבא למד צילום והתמחה בצילום ילדים. הוא רכש ציוד מתאים לעבודה כצלם. אמא למדה את אמנות הכנת השוקולד.

בשנת 1933 עברו הורי לפריז על פי בקשת אמא. אבא העדיף להגיע לספרד אך מילא את רצון אמא ששאפה להגר לפריז. בגרמניה נשארו אמה של אמא, קלרה, והורי אבא קרל ואלן, אשר בשנת 1939 ממש ברגע האחרון, עזבו את גרמניה ועלו לארץ. הבנים שלהם וולטר, שבארץ נקרא יורם וגינטר עלו ארצה מספר שנים קודם לכן. הבן הנס הגיע לבלגיה, אלברשט היגר לדנמרק והלמוט לברזיל. שנים מספר אחרי הקמת המדינה היגר גינטר לאוסטרליה.

הורי הגיעו כפליטים לפריז. בתחילה הם שכרו דירה באזור מגורים יוקרתי בשם Neuilly קרוב ל - Bois de Boulogne . אבי האמין שימצא עבודה כצלם ילדים אצל המשפחות האמידות שגרו שם. עד פרוץ המלחמה החליפו הורי מספר דירות. בכל פעם עברו לדירה צנועה יותר עד שהתמקמו בדירה קטנה ליד השוק. זו הדירה היחידה שיש לי זיכרונות ממנה.

אבא קונרד עמנואל הירש

אמא אדית הירש לבית ליינס

אבא החל לצלם ילדים. ההתחלה הייתה קשה אך עם הזמן הצליח יותר. עשירי המקום החלו להכיר את עבודתו. אבא נהג להגיע ליער בולון ולצלם ילדים משחקים גם ללא רשות מלוויהם. לאט לאט החל לעניין את הורי הילדים המשחקים בצילומים וחוג האנשים שהזמינו אצלו תמונות הלך והתרחב. הוא גם הוזמן לבתי אנשים אמידים כדי לצלם את ילדי המשפחה.

בזכות משלח ידו של אבא באותה תקופה יש לי תמונות רבות ונפלאות מתקופת ילדותי. הוא השתמש בצילומיו בפילם בן 36 תמונות. כשהיה שב הביתה מיום עבודה ונותרו לו תמונות אחדות בפילם נהג לצלם אותי ואת אחי. לעיתים אף היה מעיר אותנו משנתנו לשם כך. הוא רצה לסיים את הפילם כדי שיוכל להתחיל את היום החדש בפילם חדש.

תמונה משפחתית בפריז 1938

עם אבא ביער בולון

אמא הכינה בבית מטעמים משוקולד ומכרה אותם בין השכנים ובקהילת הפליטים יוצאי גרמניה. כך עשתה עד שנולדתי בשנת 1934. בשנת 1938 נולד אחי רנה פייר (בארץ נוסף לו השם מרדכי). גם לי היו שלושה שמות. כשנולדתי קראו לי הורי בשם גרמני מובהק הלגה, אך ניתן לי גם שם צרפתי איבון. רק לאחר שנים רבות לפני עלייתנו ארצה סיפרה לי אמא כי יש לי גם שם עברי והוא מרים. עד גיל שש נקראתי הלגה וכשנכנסתי לבית ספר צרפתי קראו לי איבון. שלושת השמות מסמלים שלוש תקופות בחיי: התקופה הגרמנית, התקופה הצרפתית והתקופה הישראלית.

אמא ואני בפריז

בתחילה, למשך זמן קצר הלכתי לגן צרפתי יוקרתי. מפאת מחירו היקר נאלצתי לעזוב אותו ומאז לא שבתי ללכת לגן.

סבא קרל וסבתא אלן הורי אבא, הנס בנם, אמא, אבא, אחי רנה ואני

ביקור פרידה של סבא וסבתא בפריז לפני עלייתם לישראל (1939)

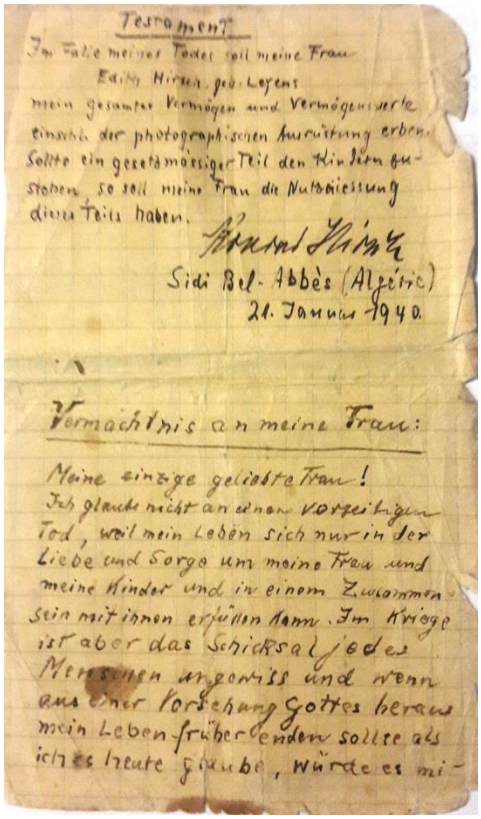
בשנת 1939 החלו לנשב רוחות מלחמה. הורי שמעו על המתרחש בגרמניה ובמקומות נוספים באירופה. בסוף 1939 נקרא אבא להתנדב ללגיון הזרים. אני זוכרת שהלכנו אתו למשרד גדול בעיר והוא נשבע שהוא מבקש להתנדב ללגיון ולשרת בו עד סוף המלחמה.

אבי עזב אותנו ונסע לשרת באלג׳יר ב Sidi Bel Abess מעין מחנה צבאי. אבי בעצם שימש כמוסיקאי, נגן צ׳לו בפני חיילי המחנה. כמו אחיו, ילדי משפחת הירש, גם הוא למד לנגן. למעשה, אבי לא השתתף בפועל בקרבות.

אבא בעת שירותו בלגיון הזרים, 1940

עם עזיבת אבא נשארנו לבד. אמא הייתה בטוחה ששוב לא תראה אותו. הורי התכתבו זה עם זו במשך שהותו של אבא באלג׳יר. אמא נהגה לשלוח לאבא חבילות לאלג׳יר. בינואר 1940, אבא כתב צוואה רוחנית על גבי פתק למקרה שלא ישוב. הוא בקש מאמא שתשמור על הילדים ושלעולם לא תיפרד מהם.

Testament

Im Falle meines Todes soll meine Frau
Edith Hirsch geb. Lefens
mein gesamtes Vermögen und Vermögenswerte
einschl. der photographischen Ausrüstung erben.
Sollte ein gesetzmässiger Teil den Kindern zu-
stehen, so soll meine Frau die Nutznießung
dieses Teils haben.

Bernard Hirsch

Sidi Bel-Abbès (Algérie)
21. Januar 1940.

Vermächtnis an meine Frau:

Meine einzige geliebte Frau!
Ich glaube nicht an einen vorzeitigen
Tod, weil mein Leben sich nur in der
Liebe und Sorge um meine Frau und
meine Kinder und in einem Zusammen-
sein mit ihnen erfüllen kann. Im Kriege
ist aber das Schicksal jedes
Menschen ungewiss und wenn
aus einer Vorsehung Gottes heraus
mein Leben früher enden sollte als
ich es heute glaube, würde es mi-

מכתב מאבא מתקופת שירותו הצבאי ובו צוואה רוחנית

תרגום עיקרי דבריו של אבא:

"במקרה של מוות אני מוריש לאשתי אדית את מה ששייך לי. . . אני לא מאמין במוות בגלל שהחיים שלי מתנהלים באהבה ובדאגות לאשתי ולילדים שלי. . .

אך במלחמות גורל האנשים לא מצוי בידינו. . . את יודעת שאהבתי אליך ואל הילדים שלי הם תוכן החיים שלי. האהבה הזו יותר חזקה מהמוות כי גם אחרי החיים האלה אני תמיד אהיה אתכם. . . אנחנו לא נפרד לא בחיים ולא במוות. . . אני תמיד אחכה לך איפה שאהיה. הזיכרון שלי תמיד יהיה אתך בכל צורה שהיא לזכר האהבה שלנו. אל תעזבי אף פעם את הילדים שלנו עד שהם יעמדו ברשות עצמם. . . תספרי להם תמיד שאבא שלהם כל כך אהב אותם כמו שרק אבא יכול לאהוב את ילדיו. . ."

בשנת 1940 הבינו הכל שהגרמנים יכנסו לפריז ויכבשו אותה. כל לילה נשמעו אזעקות בעיר ואנחנו שמענו אותן היטב כי סירנת האזעקה הייתה ממוקמת על גג ביתנו. ישנו בבגדינו ועם השמע האזעקות היינו יוצאים כולנו, מצוידים במסכות נגד גז, למקלט ציבורי מחוץ לבית. אני זוכרת שהמקלט היה מלא מים ללא חשמל והתנאים בו היו קשים. אט אט, ולאחר מכן בקצב גובר והולך, החלה פריז להתרוקן מתושביה. אמא החליטה לעזוב את העיר יחד עם עשרות אלפי משפחות של יהודים וצרפתים. ביולי 1940, שכרה אמא נהג עם מכונית קטנה ומקרטעת

ולתוכה נדחסנו אמא, אני ואחי, חברה של אמא עם בנה ואמה וכן הנהג וחברו. שמונה אנשים במכונית קטנטונת. נסענו דרומה, למה שנקרא "אזור חופשי", בלי לדעת לאן אנחנו רוצים להגיע.

בשנת 1942 גם אזור דרום צרפת שנקרא עד אז "אזור חופשי" נכבש על ידי הגרמנים, ומשתפי הפעולה הצרפתיים פעלו בו במרץ וביעילות על מנת לצוד יהודים.

התושבים הלא יהודים חזרו לפריז כשהבינו שהיא בעצם לא מופצצת. היהודים שנשארו בעיר או חזרו אליה "נצודו" ביולי 1942, הובלו לוולודרום שם הורעבו, נשלחו לדראנסי ואחר כך למזרח אל מותם.

הדרך שלנו מפריז דרומה ארכה כעשרה ימים עם מעט מאוד אוכל, מים ודלק. במשך כל מהלך הנסיעה האזור בו נסענו הופצץ יום ולילה. בילינו יותר זמן בשכיבה בצדי הדרכים בניסיון להימלט מההפצצות מאשר בנסיעה עצמה. לאורך כל הדרך ראינו משפחות נמלטות בעגלות, באופניים או במכוניות. אני זוכרת שמדי פעם אמא יצאה עם ג'ריקנים כדי לנסות להשיג דלק. אחי שהיה רק בן שנתיים בכה כל הזמן שהוא רעב. אמא הלכה לבית חולים שנקרה בדרכנו כדי לבקש עבורו חלב. אמרו לה שתחזור חצי שעה מאוחר יותר כי הם מאוד עסוקים בטיפול בפצועים. כשחזרה, כמעט לא היה זכר לבית החולים, הוא הופצץ ונחרב. כך קרה פעמיים עם גשרים שעברנו. מיד לאחר שעברנו אותם הגשרים הופצצו וקרסו.

באחד הימים, בהגיענו לכיכר בעיירה Etampes ירדנו מהמכונית ונצמדנו לשיחים הנמוכים מסביב לכיכר כי החלה הפצצה כבדה. אמא הנחתה אותנו להניח את ראשינו על השיחים ואמרה "תוך זמן קצר אנחנו כולנו נמות, בואו נתפלל ביחד". היא חיברה בו במקום תפילה שמחציתה בשפה הצרפתית ומחציתה בגרמנית. המעמד הזה חרוט היטב בזיכרוני עד היום. לאחר שההפצצה הסתיימה הבטנו מסביבנו וכמעט כל האנשים שנצמדו לרצפה בכיכר שכבו מתים. היינו בין היחידים שנותרו בחיים. המשכנו דרומה והגענו לעיירה St. Gaultier ליד העיר Chateauroux . נכנסנו לכנסיה ופצצה נפלה ממש סמוך אלינו. אני זוכרת שידה של אשה שעמדה לידנו נכרתה בהפצצה.

בעיירה סן גוטייה התקבלנו כפליטים ושיכנו אותנו בשורה של צריפים קטנים בנויים מלבנים אדומות. קבלנו חדר יחד עם החברה של אמא, בנה ואמה. בחדר לא היו מטבח ושירותים. השירותים היו במרחק ניכר מחדרנו. חיינו בתנאים קשים מאוד.

בסוף אותה שנה חזר אבא משירותו בלגיון הזרים. עם שובו רווח לנו מעט. הוא שתל גינת ירק בחצר ושם גם גידלנו תרנגולות. היו לאבא אופניים והוא קבל עבודה בתיקון כבישים שהופצצו.

הוא גם נהג לרכב על אופניו בין חוות מרוחקות ומהן הביא חלב, תפוחי אדמה ושעועית. גם בעלה של החברה של אמא חזר משירותו בלגיון הזרים והם קבלו חדר משלהם.

אחי רנה (מוטי) ואני בסן גוטייה בתקופה שאבא חי אתנו, 1942

אחד הזיכרונות הכי יפים שלי מאותה תקופה הוא מאותו בוקר בו התעוררתי משנתי וגיליתי בבית זוג אופניים שאבא רכש עבורי. הייתי המאושרת בילדות. אבא לימד אותי לרכב על האופניים והייתי מתלווה אליו לסיבוביו היומיים כדי לנסות לרכוש מצרכי מזון שונים בכפרים. עם הזמן, כאשר היטבתי לרכב על האופנים, נהגתי לצאת לבדי לסיבובי השגת אוכל עבור המשפחה, כשעל כתפי תלויים שנים שלושה תיקים שנועדו להכיל את מצרכי המזון. החברים של הורי שחיו בסמוך אלינו קיבלו ויזה לארה״ב ועזבו את המקום. קיבלנו את החדר שלהם ששימש עבורנו כמזווה למצרכים. יש לי שני זיכרונות טובים ומיוחדים מאבא מן התקופה בסן גוטייה. באחד הלילות הוא הוציא אותי אל מחוץ לבית, התבוננו שנינו בשמים ואבא לימד אותי את שמות הכוכבים. זיכרון נוסף קשור ליום סוער במיוחד של גשמים, רעמים חזקים וברקים. אמא הייתה מאוד מבוהלת מקולות הרעמים ואילו אבא יצא החוצה ורקד משמחה בגשם.

עוד לפני שובו של אבא רשמה אותי אמא לבית ספר שהיה ממוקם במרחק רב מביתנו. למדתי שם כל מה שאני יודעת היום בשיטות של אותם ימים. היה זה יותר ממה שלמדתי בארץ. לא ניתנו לתלמידים תעודות, לעומת זאת ההורים נתבקשו לחתום על מחברות הלימוד שלנו וכך

עקבו אחר התקדמותנו בלימודים. בכיתה א׳ למדתי את ויקטור הוגו ומשלי לה פונטיין והפגנתי את ידיעותיי בפני הורי בדקלומים מתוך כתביהם. הורי מאוד התפעלו מידיעותיי כי בכל יום הייתי חוזרת מבית הספר ומספרת להם מה למדתי באותו יום. הייתי תלמידה טובה מאוד. עד היום מצויות ברשותי מחברות מאותם ימים עם חתימות של אבא.

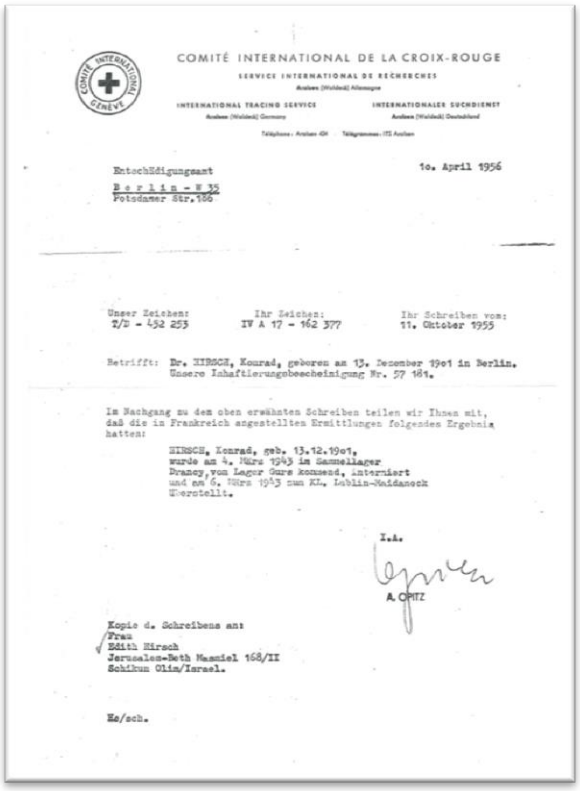
כל הציוד הנדרש ללימודים ניתן לנו בבית הספר. לא הרגשתי שאני שונה משאר הילדים בגלל היותי יהודייה. אין לי מושג מה המורה ידעה אודותיי. אני זוכרת שהיו מגיעות שמועות שונות לגבי גורלם של היהודים במדינה. לא היה ערוץ מסודר של תקשורת לשאוב ממנו מידע כי לא היה רדיו במקום וגם עיתונים לא היו. כשאני חושבת על התקופה ההיא אני יודעת שבעצם לא הייתי ילדה אף פעם. הנסיבות ביגרו אותי מהר מאוד, מהר מדי.

בחמישה בפברואר 1943 בשעה חמש בבוקר, התדפקו על דלת ביתנו שני שוטרים צרפתיים, אחד השוטרים היה אביה של ילדה שלמדה אתי בכיתה. הם ביקשו מאבא להתארגן לקראת העברתו למחנה עבודה. אבא היה נאיבי מאוד. אמא שהייתה אשה מעשית אמרה לו בגרמנית שייקח את האופניים שלו שעמדו ליד הדלת ויברח. גם היא וגם אני הרגשנו שהשוטרים בעצם מאפשרים לו לעשות זאת בכך שעמדו עם גבם אל אבא ופטפטו אתנו, הילדים. אך אבא יצא מהחדר כדי להגיע לשירותים שהיו מרוחקים מהחדר. הייתה לו אפשרות לברוח אך הוא לא ניצל אותה. זה לא הלם את האופי ה״יקי״ שלו. לאחר שאסף את חפציו התייצב בפניהם ואמר: ״אני מוכן״ והלך אתם. זו הפעם האחרונה שראינו את אבא שלנו. אמא השאירה אותנו בבית ונסעה לבית העיריה בניסיון לשחררו. אך לשווא.

במשך זמן רב אמא חשבה שאבינו נספה בסוביבור. לאחר שנים רבות פרסם סרז׳ קלארספלד רשימות של הטרנספורטים למחנות ההשמדה ומהם קבלה אמא את הפרטים על גורלו. אבא נשלח למחנה Gurs ליד הפירינאים. באותה עת הורי שמרו על קשר באמצעות מכתבים. משם הועבר אבא לדראנסי (Drancy). יש לי גלויה שאבא שלח לאמא, הגלויה האחרונה שהוא שלח בה כתב ״ אנחנו נוסעים ליעד בלתי ידוע. שמרי על אומץ ותקווה״. המילים הללו היוו השראה עבור אמא בכל מעשיה במשך כל חייה.

מדראנסי נשלח אבא, תוך זמן קצר, למיידנק בטרנספורט מס 51 ושם נרצח. את המידע המפורט הזה קיבלנו לאחר המלחמה בעקבות מאמציה הבלתי נלאים של אמא, לאורך זמן רב, להבין מה אירע לבעלה-אבא שלנו.

המסמך התקבל בשנת 1956 ובו נאמר: קונרד עימנואל הירש נולד ב 13 בדצמבר 1901 בברלין . ב 4 במרץ 1943 הגיע לדראנסי מהמחנה בגרס. ב 6 במרץ 1943 הועבר למחנה ריכוז ליד לובלין - מיידנק ושם נרצח.

COMITÉ INTERNATIONAL DE LA CROIX-ROUGE

SERVICE INTERNATIONAL DE RECHERCHES

INTERNATIONAL TRACING SERVICE — INTERNATIONALER SUCHDIENST

Entschädigungsamt
Berlin - W 35
Potsdamer Str. 186

10. April 1956

Unser Zeichen: Z/B - 452 253 | Ihr Zeichen: IV A 17 - 162 377 | Ihr Schreiben vom: 11. Oktober 1955

Betrifft: Dr. HIRSCH, Konrad, geboren am 13. Dezember 1901 in Berlin.
Unsere Inhaftierungsbescheinigung Nr. 57 181.

Im Nachgang zu dem oben erwähnten Schreiben teilen wir Ihnen mit, daß die in Frankreich angestellten Ermittlungen folgendes Ergebnis hatten:

HIRSCH, Konrad, geb. 13.12.1901,
wurde am 4. März 1943 im Sammellager
Drancy, vom Lager Gare Bonsend, interniert
und am 6. März 1943 zum KL. Lublin-Maidanek
überstellt.

I.A.
A. OPITZ

Kopie d. Schreibens an:
Frau
Edith Hirsch
Jerusalem-Beth Maaniel 168/II
Schikun Olim/Israel.

Ha/sch.

מסמך הצלב האדום

עוד כשגרנו בעיירה סן גוטייה אמא כתבה לצלב האדום ובקשה שיעזרו לה להביא לצרפת את אמה מברלין. כעבור שנים נודע לנו שעוד לפני שאמא פנתה לצלב האדום לקחו את סבתי לטרזיינשטאט. לאחר שנים בעלי ואני ביקרנו במחנה שנמצא ליד פראג. סיפרתי למדריכת האתר אודות סבתי. כשחזרנו ארצה קיבלנו ממנה מכתב ובו נאמר שסבתי נלקחה למיידנק בשנת 1942.

לאחר שאבא נלקח מאתנו אמא הבינה שיש להתנהל בזהירות רבה. היא מכרה את המעט שהיה לנו. היא הייתה בקשר עם אירגוני פליטים יהודיים וביקשה שישלחו אותנו, הילדים, למקום מבטחים אצל משפחה צרפתית. אמא תכננה להגיע לליון שם חי גיסה הנס, אחיו של אבינו, בזהות בדויה. אני סבלתי מאוד בבית המשפחה אליה נשלחנו, כתבתי על כך לאמא וביקשתי שיוציאו אותנו משם. אמא שלחה אדם שאכן הוציא אותנו מבית המשפחה. הוא העביר אותנו לחווה מבודדת ומרוחקת בסן גוטייה, העיירה בה גרנו קודם לכן. כך הגענו אל סוזן, אשה טובת לב, רווקה שהייתה מסורה אלינו מאוד והתנהגה אלינו כאילו היינו ילדיה. כשהגענו אליה אמא השביעה אותה במילים "לעולם אל תמסרי את הילדים לאיש ואל תיפרדי מהם".

סוזן

ביתה של סוזן

כשאחי רנה ואני הגענו לסוזן אמא הגיעה לליון. גיסה, הנס, דאג עבורה למסמכים מזויפים וסידר לה עבודה. הייתה לה חזות בהירה וזה עזר לה באותם ימים. מאוחר יותר עברה לעיירה בסמוך לליון בשם Decines בה טיפלה בשתי קשישות וגרה איתן בדירה שבנה של הקשישה סידר עבורן. אחי ואני, הצטרפנו לאמא בשלב מאוחר יותר.

אמא בליון בזהות בדויה כנוצרייה

גרנו בחווה של סוזן כשנה וחצי. היא שלחה אותי לבית ספר בסן גוטייה שבו למדתי קודם לכן. למזלי הגענו אל ביתה עם אופניים ועם קורקינט כך שלמרות שבית הספר היה מרוחק אף יותר ממקום מגורינו הקודם הצלחתי להגיע אליו וללמוד. אני זוכרת שבכל יום, כשהייתי שבה מבית הספר, היינו יושבות סוזן ואני על מדרגות הכניסה לבית ואני הייתי מספרת לה את כל מה שלמדנו באותו יום.

אחי רנה (מוטי) ואני אצל סוזן

כאשר אני חושבת על אותם ימים, נראה לי מוזר וגם בלתי מובן, שאמא הסכימה שאמשיך ללמוד בבית הספר בו למדתי לפני הגיעי לסוזן זאת מפני שהכל ידעו כי משתפי פעולה צרפתים היו תופסים ועוצרים יהודים, כולל נשים וילדים. בהיותי היהודייה היחידה בכיתתי הייתי, למעשה, נתונה בסכנה וכך גם סוזן שהסתירה אותנו בביתה. כמובן שאינני יודעת את כל הפרטים על ההחלטות השונות שנעשו בעניינו ואת השיקולים שעמדו מאחורי ההחלטות.

אני זוכרת שאצל סוזן בחצר היו ארנבים ואחי מאוד אהב לשחק איתם ולרדוף אחריהם ואני הייתי הולכת עם בן השכנים לרעות את החזירים והפרות שלהם.

בשלב מסוים סוזן החלה לדבר אתי על טקס הקומוניון, טקס חניכה, שיהיה עלי לעבור בכנסיה. התיאורים שלה מאוד הלהיבו אותי ובמכתבי לאמא תיארתי אותם בפניה. אמא נבהלה שמא אני עומדת להפוך לנוצרייה. נדמה לי שבאותה עת סוזן חשבה שאמא כבר לא תחזור ושנשאר אצלה. באותה תקופה אמא כבר עזבה את ליון למקום בטוח יותר בעיירה הקטנה דסין. לאחר שקבלה את המכתב שלי המתאר בהתלהבות את הטקס העומד בפני היא שלחה את גיסה, הנס, לסוזן כדי להחזיר אותנו כיוון שחששה שמא אנחנו עומדים להתנצר. בתחילה סירבה סוזן להחזיר אותנו לידי הדוד כי הבטיחה לאמא לא למסור אותנו בידי אף אחד, וכנראה שסוזן נקשרה אלינו מאוד והתקשתה להפרד מאתנו. הנס היה זר גם לנו, אנחנו

לא הכרנו את הדוד כי מעולם לא פגשנו אותו קודם. מברקים הוחלפו בין דודי הנס, אמא וסוזן ובסופו של דבר נפרדנו מסוזן באמצע שנת 1944. זו הייתה פרידה קשה מאוד לכולנו.

ממרחק של זמן כל ספור חיינו באותם ימים נראה לי כמו אוסף של ניסים. אנחנו חיינו בגלוי עם השם היהודי שלנו, הירש, ולמרות שכל צרפת כבר הייתה כבושה לא אירע לנו דבר. זו חידה בעיני עד היום ולצערי מעולם לא שאלתי איש על כך.

איכשהו תמיד נשלחתי למוסדות ולמשפחות נוצריות. מעולם לא חקרתי לנסיבות שליחתי אליהם. בפעם הראשונה נשלחתי מחוץ לבית עוד בהיותנו בפריז כשהייתי כבת שנתיים. היה זה אל העיר אולטן בשוויץ לבית זוג מקומיים שהיו להם שני בנים. יתכן שהורי היו בקשיים כלכליים ולכן רצו שאחיה במקום שתנאיו טובים יותר. דיברתי שם בשפת השוויצדויטש ושכחתי לגמרי את הצרפתית שלי. אני חושבת שנשלחתי למשפחה הזו פעמיים.

בשנת 1941 בסן גוטייה, כשאבי עוד היה אתנו שלחו אותי הורי למוסד נוצרי באזור Haute Savoie בעיירה או כפר St. Cergues . התנאים בסן גוטייה היו קשים, בעיקר היה מחסור במזון וכנראה שהורי קוו שאחיה בתנאים טובים יותר. הלכתי שם לבית ספר בחורף וכתבתי להורים שאני מאוד מאושרת, פירטתי את סוגי האוכל שאנחנו מקבלים והוספתי שכולנו מתכוננים לחג המולד. אמא ביקשה שאחזור הביתה, היא חששה, כנראה, שאשכח את יהדותי. מהמוסד ענו לה שאין מי שיוכל ללוות אותי בדרך וכך נשארתי שם כל החורף. אני חושבת ששמחתי על כך כי התנאים בסן גוטייה היו איומים, ללא חימום ועם שירותים רחוקים מחוץ לבית ואני חייתי בתנאים טובים יותר באותו מוסד.

כאשר עזבנו את החווה של סוזן הצטרפנו אל אמא בעיירה Decines ליד ליון. בעיירה חיו ארמנים רבים בבתים עלובים. אני זוכרת את הקריאות לעברינו מכל החלונות כאשר הגענו לשם: Sales Juifs כלומר יהודים מלוכלכים. לא היה לנו מושג מדוע קראו כך לעברינו. כשהגענו, אמא הציגה אותנו כפרוטסטנטים. היא השתמשה בשם מרטין כשם משפחתנו. זה היה שמה במסמכים המזויפים אותם נשאה. אני הייתי חברה בתנועת נוער נוצרית והלכתי מדי פעם לכנסיה.

המלחמה טרם הסתיימה ושוב חווינו הפצצות, הפעם היו אלה האמריקאים שהפציצו בכל לילה. לא היו מקלטים במקום ואנחנו רצנו לכיוון השדות. גם בדסין הלכתי זמן מה לבית ספר. בחיי כתלמידה למדתי בבתי ספר שונים. כמעט אף פעם לא סיימתי שנת לימודים בבית ספר שבו התחלתי ללמוד. אני רק זוכרת שמאוד אהבתי ללמוד והייתי תלמידה טובה.

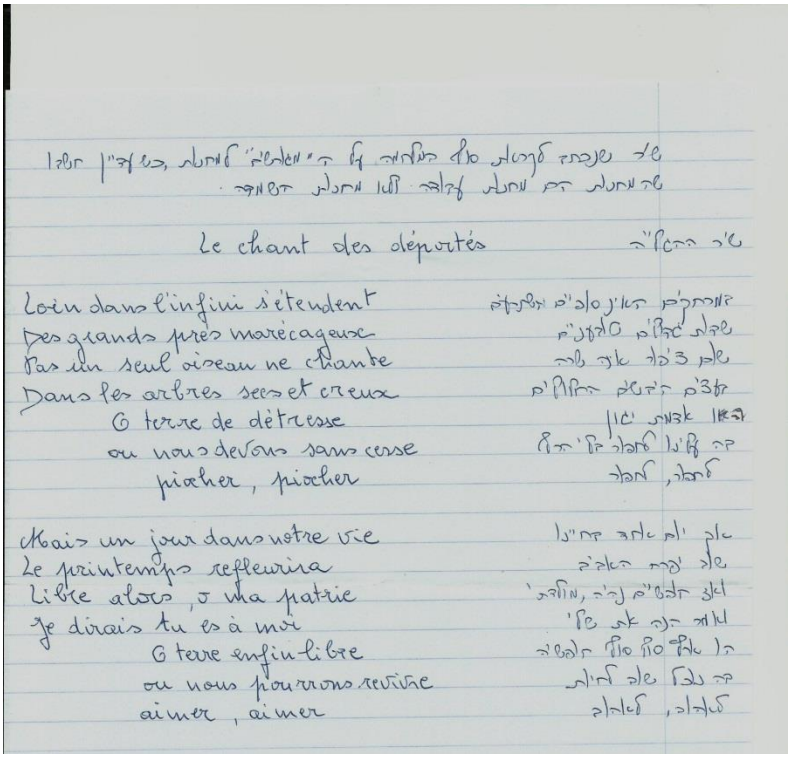

בבית הספר בעיירה דסין, אני, בשורה הראשונה באמצע

בסוף שנת 1944, לאחר שצרפת שוחררה מעול הגרמנים, נודע לאמא כי נפתחו מוסדות עבור ילדים שנותרו יתומים לאחר המלחמה על ידי עמותת O.S.E שעזרה ליתומי המלחמה. אמא שלחה אותנו למוסד ליד ליון והיא נסעה לסוזן על מנת להסדיר עניינים שונים. במוסד אחי חלה מאוד ואשפזו אותו בבית חולים שנוהל על ידי נזירות. אני זוכרת שנסעתי עם מנהלת המוסד לבקר את אחי. שלחו לאמא מברק עם תיאור מצבו הקשה של אחי והיא שבה. בבית החולים לא היו תרופות והנזירות הציעו שנתפלל לישו עבור אחי כי הן לא ידעו מה עוד תוכלנה לעשות עבורו. התפללנו ואחי ניצל.

עברנו למוסד ילדים גדול יותר בשם Hirondelle קרוב לליון. אמא עבדה שם כמדריכה של קבוצת ילדים. זה היה מוסד יהודי מסורתי לא חרדי. רוב הילדים במוסד היו ממוצא פולני, יתומים מהורה אחד או שניים. את המוסד ניהלו מר נתן סמואל וגברת אלן סמואל. שני האנשים היקרים הללו נדמו בעינינו למלאכים. הם היו מאירי פנים במיוחד ובזרועות פתוחות עטפו אותנו בחום ובאהבה. השניים, עשו הכל בכדי לתמוך, להקל ולנחם את הילדים שכולם סבלו מאוד וחוו אובדן של הורים ובני משפחה. אני זוכרת שבכל שבת ערכו שולחן חגיגי. האוכל במוסד היה במשורה ודי גרוע. רק בשבת קבלנו עוגת שמרים. אך המסורת במוסד הייתה שילד שחגג יום הולדת קיבל את כל פרוסות העוגה של חבריו. כך שכמעט לא הזדמן לנו לטעום מעוגות השמרים. במוסד ניסו ללמד אותנו עברית ובעיקר לימדו אותנו שירים עבריים. מנהלת המוסד סיפרה לנו במהלך "עונג שבת" סיפורים נלהבים על פלשתינה, אותה כינתה "הארץ הנהדרת עם שמים כחולים, אנשים נפלאים ומקום שקט וטוב". היא ציירה בפנינו מקום אוטופי שביום מן הימים כולנו נגיע אליו.

אני זוכרת שיר שנהגנו לשיר ב"אירונדל" שנקרא "שיר ההגליה". מאוחר יותר הבנתי שזה היה שיר נפוץ בהרבה ממוסדות הילדים לאחר המלחמה.

Le chant des déportés

Loin dans l'infini s'étendent
Des grands prés marécageux
Pas un seul oiseau ne chante
Dans les arbres secs et creux
O terre de détresse
ou nous devrons sans cesse
piocher, piocher

Mais un jour dans notre vie
Le printemps refleurira
Libre alors, ô ma patrie
Je dirais tu es à moi
O terre enfin libre
ou nous pourrons revivre
aimer, aimer

שיר ההגליה

מוסד אירונדל

תנועת הצופים הקימה מחנה ורצתה לשתף את ילדי המוסד בפעילות המחנה. לשם כך נדרשו תלבושות מתאימות. את התלבושות תפרו עבורנו משקים. היינו במחנה בעיירה Chambon – sur – lygnon. הייתה זו עיירה מיוחדת במינה בה כל התושבים התגייסו בזמן המלחמה להצלת יהודים. התושבים היו מזהירים את היהודים כאשר המשטרה הייתה מתקרבת ואף הסתירו את הילדים ביערות. השתתפותנו במחנה הצופים של אותה עיירה הייתה מחווה של הוקרה לתושבי העיירה.

החיים היו טובים עבורנו. הלכתי לבית ספר ואהבתי מאוד ללמוד. בקרבת מקום היה פארק שנהגנו לשחק בו. כעבור שנה וחצי קבלה אמא עבודה במוסד בוורסאי בשם Chez nous ומנהלו היה פליקס גולדשמיט. עזבנו למקום עבודתה החדש של אמא בקרבת ארמון ורסאי. גם שם הלכתי לבית ספר. אני זוכרת שבאחד הימים הגיעה למוסד קבוצת נערים שניצלה מבוכנוואלד. ביניהם אני זוכרת במיוחד את הנער אלי ויזל שהיה אז כבן 18. הוא היה שר לנו שירים ביידיש וכולנו בכינו למשמע השירים למרות שרובינו לא ידענו יידיש. באותה תקופה סיימתי את לימודי בבית הספר היסודי ונאמר לנו שמי שיעבור את המבחנים בהצלחה יוכל להתקבל לגימנסיה יוקרתית בפריז. זכיתי, יחד עם עוד מספר בנות, להגיע וללמוד בגימנסיה היהודית "מימוניד" בפריז שבה למדו בנים ובנות יחדיו. עד שהגעתי לגימנסיה למדתי תמיד במוסדות שבהם הלימודים היו נפרדים לבנות ולבנים. כל כך שמחתי להגיע לגימנסיה מימוניד. מדי יום נהגנו לנסוע בטראם, קבוצה של בנות, מן המוסד לגימנסיה, מרחק גדול למדי.

באותה עת אמא קבלה הצעת עבודה במוסד חדש בשם "קורבוויל" (Corbeville) , שאותו עזרה להקים, באיזור Vallee de la Chevreuse קרוב לפריז. היא עזבה את וורסאי עם אחי ואני נשארתי לגור בוורסאי. מפעם לפעם הייתי נוסעת מהגימנסיה לבקר את אמא ואחי לסוף שבוע. מוסד קורבוויל עמד על ראש גבעה ואני זוכרת איך הייתי מטפסת בחורף על הגבעה משליכה את התיק שלי במעלה הגבעה והוא היה חוזר ומתגלגל למטה. זה היה מאבק לא פשוט לטפס על הגבעה על פני השלג או הקרח החלקלק.

יום אחד, הגיע למוסד ב"קורבוויל" בחור צעיר מארצות הברית בשם, כרמי טשרני, כמדריך מתנדב במקום. הוא דבר עברית, אנגלית ורוסית וניסה ללמד אותנו עברית. כרמי התיידד מאוד עם אמי. היא סיפרה לו את כל מה שעבר עלינו והוא מאוד התרשם והתרגש. כשהוא עלה לארץ, לאחר שנת התנדבות במוסד, הוא כתב ספר שירים בשם : "אין פרחים שחורים". הספר הכיל שירים שכולם מונולוגים של ילדי המוסד על חייהם, והחוויות הקשות שהם עברו בתקופת השואה ובתוכם גם מונולוג של אמא. את הספר הקדיש לאמי. בארץ היה שמו ט. כרמי והוא נודע כמשורר וסופר.

בשלב מסוים ביקשה ממשלת צרפת לפנות את המוסד כי ייעדה את המקום לניסויים אטומיים. הממשלה מצאה מקום חלופי עבור המוסד. גם אני עברתי לשם אך לשמחתי נשארתי ללמוד בתיכון "מימוניד" וחייתי במקום החדש בוסיקו Boucicaud קרוב מאוד לפריז.

כרמי, בתקופת שהותו במוסדות נהג לספר לנו על פלשתינה. סיפוריו מצאו אוזן קשבת אצל אמא והיא מאוד הושפעה מהם. כרמי הציע לה לעזוב את צרפת, שם לפי דעתו לא יהיה עתיד

לילדים, ולהצטרף לסבא וסבתא, הורי אבא, שחיים בארץ יחד עם שני אחיו של אבא. אמא מאוד התלבטה כי הייתה לה משרה טובה. היא התייעצה עם גיסה הנס. גם הוא סבר שזו החלטה נבונה לעבור לפלשתינה. הוא היה זה שהשפיע על החלטת אמא.

יום אחד הודיעה לנו אמא שאנחנו עומדים לנסוע לפלשתינה. סיפרתי זאת לחברה בגימנסיה והיא אמרה שבפלשתינה יש רק חולות וגמלים. הודעתי למנהל הגימנסיה, בבכי, שאנו עומדים לעזוב לפלשתינה. הוא אמר שזו החלטה טובה וגם הוא יגיע לשם באחד הימים ולי אמר שלא אצטער על כך.

לאמא נאמר שמתארגנת קבוצה של בני נוער מטעם "עליית הנוער" שנוסעת לפלשתינה ושהיא תהיה אחראית לאחת הקבוצות. כמו כן נאמר לה שכל מה שאפשר לקחת להפלגה הוא תרמיל לכל אחד מאתנו ושמשקלו לא יעלה על עשרה קילוגרם.

ביולי 1947, יצאנו ממוסד הילדים בבוסיקו אל תחנת הרכבת בפאריז לשם הגיעו גם מדריכים וילדים מן המוסד להיפרד מאתנו. הגענו ברכבת לנמל קטן בשם סט (Sete) ליד מרסיי שהיה בו מחנה דתי והתקיימה בו הפרדה בין בנים לבנות. אמא סירבה להפרדה בקבוצה שאותה היא הובילה. המחנה היה מורכב ממספר בניינים ואסור היה לצאת ממנו. מדי יום שמענו נאומים רבים שכללו בעיקר הבטחות לגבי העתיד בארץ ישראל ואיסורים שונים. הדוברים חזרו שוב ושוב על כך שכל אדם יכול להעלות על האנייה עשרה קילוגרם בלבד. אני זוכרת שכולם היו עסוקים, כל הזמן, בשקילת התרמילים שלהם ובניסיונות להחליט מה חשוב לקחת ועל מה אפשר לוותר.

באחד הימים הגיעו אנשים, נדמה לי מהסוכנות, וביקשו מאתנו שנמסור את כל חפצי הערך שברשותנו ושנוסיף כתובות בארץ שלשם יחזירו לנו את החפצים. נתנו את כתובתם של סבי וסבתי אך מעולם לא הושבו אלינו החפצים.

אמא הייתה דוברת הצרפתית היחידה בין כל היהודים שהגיעו ממחנות העקורים. היא הפכה להיות מעין שרת החוץ של העולים לפלשתינה. היא הייתה זו שדאגה לסידורים השונים שאנשים נזקקו להם. קבלנו הוראה שאם נשאל "מאיפה אתם?" נענה כולנו "אנחנו מפלשתינה".

יום אחד, בעת שהותנו במחנה, אמא נגשה אלי ואמרה לי "את יודעת שהייתה לך בת מצווה?" לא ידעתי מה פירוש בת מצווה. היא הסבירה לי ונתנה לי שעון במתנה.

הגיע יום היציאה ה – 11 ביולי 1947. לפני היציאה נישאו נאומים רבים. ביקשו שבמהלך נסיעתנו במשאיות לא נדבר. אפילו אטמו את פי הילדים הקטנים. המשאיות נסגרו בברזנטים. כשירדנו מהמשאיות ראינו מרחוק את האנייה. היא נראתה לי כמשהו ענקי. הייתה זו האנייה

"President Warfield״ , אנייה אמריקאית שבעבר שימשה להובלת מטענים ונשאה את דגל פנמה. רק בהיותה בלב ים הוחלף שמה לשם המוכר ״אקסודוס – יציאת אירופה״. כל החלק הפנימי שלה הוסר ובמקומו בנו שורות של דרגשים עבור הנוסעים. היא הייתה מיועדת ל 2000 נוסעים אך בפועל נכנסו אליה 4550 נוסעים. נוצר זרם גדול של הולכים לכיוון האנייה, אלפי אנשים התקדמו בצפיפות. אמא אמרה: ״אני לא מוכנה להיכנס לאנייה״. היא ראתה שזה לא היה קהל של בני נוער וצעירים כפי שהובטח לה אלא הרבה קשישים וחולים. אמא רצתה להסתובב ולחזור, אך הזרם האנושי שנע קדימה לא אפשר זאת.

במהלך דרכנו לעבר האנייה אמא אחזה ביד אחי. אני הלכתי לבדי מנסה כל הזמן להישאר קרובה אליהם. כל הזמן פחדתי שאאבד אותם. במחנה, אמא נעקצה על ידי יתושים שגרמו לה לזיהומים קשים, על כן מיד לאחר עלותנו על האנייה אמא נשלחה למרפאה. אחי שהיה בערך בן תשע התלווה אליה ואני נשארתי מאחור. בעצם כמעט בכל ההפלגה הייתי מנותקת מאמא. החלק הפנימי של האנייה הורכב מארבע קומות של דרגשים עבור הנוסעים ופרוזדור לאורכם. בכל יום קבלנו כוס אחת של מים ומזון שכלל קופסאות שימורים כגון רסק עגבניות ושימורי אננס שנותרו מתקופת המלחמה. אכלתי זאת כי כמעט שלא היה באנייה שום דבר אחר. רוב האנשים על האנייה הקיאו. מי ששכב על המדף העליון הקיא על זה ששכב מתחתיו וכך הלאה. התנאים היו נוראים. השירותים היו סתומים באופן קבוע. הפרוזדורים היו מלאים במים. היה זה בתקופת הקיץ והצימאון היה נורא. באחת הפעמים ביקשתי כוס מים ונתנו לי. התברר שהיו אלה מי מלח מהים. לא היה מי שיכוון את האנייה בדרכה החוצה מהנמל כך שהיציאה התאחרה. בסופו של דבר הוציא אותה רב החובל שלא הכיר את הנמל אך בכל זאת הצליח במשימה. ההפלגה ארכה כשבוע בתנאים נוראים. החל מן היום השני שטו לצדנו סירות בריטיות וכשהתקרבנו לחיפה הם דיברו ברמקולים ודרשו מאתנו להיכנע כי לא נוכל להגיע לחיפה. העבירו את הנשים והילדים למרתפי האנייה והתנהל קרב. במהלך ההפלגה בכל פעם שסירה אנגלית התקרבה לאנייה שלנו, עלו הנוסעים על הסיפון עמדו ושרו את התקווה. נדמה לי שאנשים שעברו את מחנות השמדה ומחנות ריכוז לא הרגישו את הקושי כמונו.

מדליה, מזכרת ממסענו ארצה באנייה ״אקסודוס״

בשלב מסוים, ב 18 ביולי, האנגלים עלו על האנייה והשתמשו בפצצות עשן ובנשק. הנשק שלנו כלל קופסאות שימורים ותפוחי אדמה שהשלכנו עליהם. במהלך המאבק נהרגו שלושה מנוסעי האנייה ונפצעו רבים מנוסעיה. האנגלים איימו להטביע את האנייה. נתקבלה הודעה מהארץ, שהורתה על כניעה והאנייה הפליגה לנמל חיפה מלווה על ידי שייטת בריטית. האנייה הגיעה לנמל ביום שישי אחר הצהריים ונוסעיה החלו לשיר את התקווה עם הכניסה לנמל. ראינו את הכרמל מרחוק ואת האורות המנצנצים וחשבתי בתמימותי שלנו יש דוד שבוודאי יחכה לנו על הרציף. הורידו את כולנו בכוח וריססו אותנו בדי די טי. הורידו גם את מעט המטלטלים של כולם ואספו אותם בערימה אחת שנרמסה.

הועברנו לשלוש אניות גירוש. אותנו העלו על האנייה אמפייר ריוול. סיפון האנייה היה מוקף בגדרות תיל. ניתן לשער איך חשו פליטי מחנות הריכוז, שאך זה לא מכבר השתחררו מהמחנות, כשראו את גדרות התיל מסביבם. יותר מ1500 אנשים היו על האנייה שלנו והם חולקו בין שלושה מרתפים. הורידו אותנו למרתף, שרצפתו הייתה מחופה במתכת, ואמרו לנו כאן תחיו בהפלגה. אמא אמרה לי לרוץ מהר ולתפוס מקום טוב. היה חשוב לתפוס מקום ליד קיר כי אנשים במרכז כל הזמן דרכו אחד על השני. כל משפחה קיבלה שמיכה וזה היה אזור המחייה שלה. לא יכולנו לזוז מן השמיכה ובכל עת, אחד מאתנו נשאר לשמור על השמיכה-מקום המחייה שלנו. מדי פעם היו מאפשרים לקבוצות של ילדים לעלות על הסיפון כדי לשאוף אוויר צח.

יצאנו מהנמל וחשבנו שיובילו אותנו לקפריסין. אבל התברר שהפעם ההוראה הייתה להחזיר אותנו אל הנמל ממנו יצאנו. ב – 29 ביולי עגנו הספינות בפורט דה בוק ליד מרסיי. המסע התנהל בחום נורא על רצפת מתכת שלהטה. חשבתי שכך בוודאי חשים בגיהינום.

שליחים של הממשלה הצרפתית הגיעו והודיעו לנוסעים שעלינו לרדת מן האנייה וממשלת צרפת תקבל אותנו. בהוראת מפקד האנייה נאסר עלינו לרדת לחוף. בשלב מסוים נוצרה פאניקה כי ילד נעלם וחשבו שהוא נגנב. הילד נמצא, הוא פשוט תעה בדרכו. לאחר ליל הפאניקה הייתה שביתת רעב. אחי בכה כל הזמן ואמר שהוא רעב. אני שתקתי וקיבלתי את כל מה שהתרחש בהכנעה. מישהו לידינו שהיה לו מעט אוכל נתן לאחי פרוסת גבינה וביסקוויטים.

כל הזמן היה מחסור במים. כשנודע שיש מים על הסיפון, כשעתיים ביום, שלחה אותי אמא עם קופסאות פח ריקות של ביסקוויטים להביא בהם מים. אמא שוב עברה למרפאה בגלל הזיהומים שלה.

עיתונאים הגיעו בסירות וביקרו באנייה. הם ראו את המתרחש על האנייה והפיצו מאמרים ותמונות בכל העולם. המחזות הקשים והסיפורים עשו רושם עז בכל מקום. העיתונאים ונציגים של ממשלת צרפת דיברו עם אמא והפצירו בה לרדת לחוף. הם טענו שבתנאים

השוררים באנייה אף אחד לא ישרוד כי המצב לא אנושי. כל ניסיונות השכנוע להוריד את האנשים לא הועילו ונתקלו בסירוב מוחלט. בסופו של דבר, ירדו כמה עשרות אנשים שנזקקו לטיפול רפואי. אמא רצתה לרדת כי היה לנו לאן לחזור. אמרו לה שאם תרד לעולם לא תוכל להגיע לארץ. כל ההודעות הללו, לדעתי, היו מבוססות על שקרים. התנאים על האנייה היו באמת קשים מאוד בעיקר בגלל החום. אני זוכרת שאנשים התהלכו בתחתונים והנשים יצרו מהבגדים שלהן בגדי ים. כל היום שמעתי את המשפט " שטיפ זעך נישט" אל תדחפו. כולם רבו עם כולם בגלל הצפיפות והתנאים הקשים.

עמדנו בפורט דה בוק במשך מספר שבועות ואחר כך הפלגנו. לא ידענו לאן. היו שמועות שמובילים אותנו לגרמניה. אנשים היו היסטריים והתקשו להאמין בכך, אך כך היה, הגענו להמבורג. מיכה פרי או בשמו המוסווה גד שהיה מקשר שהגיע מהארץ אמר: "בשתי האניות הנוספות אנשים יסרבו לרדת אך אתם תרדו במהירות ובשקט כי יש פצצה באנייה והיא אמורה לפוצץ אותה". היו התנגדויות רבות לירידה מן האנייה והאנגלים היכו את המתנגדים. הפצצה התגלתה על ידי האנגלים ונוטרלה.

ירדנו מן האנייה, הועלינו על משאיות והגענו לתחנת רכבת. הכניסו אותנו לקרונות סגורים בגדרות תיל. אין לתאר את תחושת האימה, הדיכאון והכעס שאחזו במעפילים שהגיעו, זה לא מכבר, ממחנות המוות ומצאו עצמם שוב ברכבות עם גדרות תיל. ירדנו מהרכבות ושוב עלינו על משאיות. הנוסעים פוזרו בשני מחנות. אנחנו הגענו למחנה אמסטו (Amstau) קרוב לעיר לובק. ירדנו מהמשאיות ואחי ואני היינו מאושרים. אחרי שלושה חדשים שוב אפשר היה לזוז. התחלנו לרוץ, קשה לתאר את תחושת המרחב והחופש שחשנו. היה כבר חורף ואנחנו היינו לבושים בבגדי קיץ. חילקו לנו שמיכות אפורות וביקשנו מהחייטים שהיו בינינו לתפור עבורנו חליפות. קיבלנו גם סיגריות ושילמנו בהן תמורת החליפות.

אמא שוב התאשפזה במרפאה עם אחי. ואני שוב נשארתי לבד בחדר עם עשרים אנשים זרים. קיבלנו אוכל שחילקו לנו הגרמנים השבויים. לילדים נתנו תרופה לחיזוק שנקראה "דם סוסים".

אחד העיסוקים המקובלים במחנה היה לצאת ולנבור בתוך ערימות המטלטלים כדי לנסות למצוא משהו שהיה שייך לנו. אמא שלחה גם אותי לחפש. מצאתי מסרק, כפית, כף ועוד כמה דברים. ניתן היה לצאת מן המחנה רק אם מישהו נזקק לטיפול שיניים. אני יצאתי בתירוץ של כאב שיניים וחיפשתי בעיר ממתקים. אך לא היה דבר בעיר. הכל היה הרוס וחרב. כל מה שהשגתי היה צנצנת חרדל.

במחנה היו מורים שלימדו אותנו בעיקר שירים בעברית. רבים דיברו יידיש ואני לא הבנתי דבר. לאחר זמן מה העבירו אותנו למחנה אחר, אנושי יותר, וכל משפחה קבלה חדר לעצמה. קיבלנו מצרכים מהג׳וינט ובישלנו על פחמים. היה שם בית ספר אך אני לא זוכרת את עצמי לומדת בו. אמא שלחה אותנו ל״גנוב״ פחמים. אמרנו לה שהמורה אמרה שאסור לגנוב. הלכנו למקום מרוחק בחושך מלאנו וסחבנו שקים כבדים. כשהגענו הסתבר שהיו אלה אבנים.

אפשרו לנו לצאת מתחומי המחנה. קיבלנו סיגריות מהג׳וינט והיינו הולכים לבתי משפחות גרמניות כדי להחליף אותן במוצרים שנזקקנו להם. הם היו פותחים את הארונות שלהם ואומרים קחו כל מה שאתם רוצים. לאחר תקופה ארוכה שלא היה לי שום פריט אישי משלי אמרתי לאמא שמאוד הייתי רוצה שתהיה לי סיכה לשערי. היא חיפשה אך לא הצליחה למצוא סיכה שכזו.

טיפין, טיפין ובחשאי החלו להוציא ילדים קטנים ותינוקות עם הוריהם מן המחנה ולקחו אותם במשאיות לצרפת דרך שטרסבורג. לילדים הקטנים אטמו את הפה כי הכל נעשה בחשאי ופחדו להתגלות.

אותנו שיחררו בין האחרונים ונסענו לצרפת, בסביבות חודש פברואר 1948. שוב סגרו אותנו במחנה ליד מרסי. אמא שוב הפכה לשרת החוץ של המחנה בזכות שליטתה בצרפתית ופעם נוספת הקשבנו לנאומים רבים והיו הכנות מרובות.

ההפלגה הסופית שלנו לארץ הייתה מצד אחד חשאית, אך מצד שני המנדט האנגלי על הארץ כבר התקרב לסיומו. בעצם, הייתה עצימת עיניים בכל מה שקשור לעלייה הסופית שלנו. הפעם עלינו על אניית נוסעים יוונית בשם סירניה ובה היו מיטות סבירות ותנאים סבירים. יצאנו במרץ 1948 וההפלגה ארצה נמשכה כשבוע. אני כבר לא זוכרת הרבה מהתחושות שלי בהפלגה אך אני זוכרת שכאשר הגענו לארץ, עמד על מדרגות האנייה גבר וחילק לכל אחד מהיורדים תפוז. זו הייתה פעם ראשונה בחיי שראיתי תפוז!

הסיעו אותנו לפנסיון נחמד על הר הכרמל למספר ימים. היו לי שני דודים בארץ, אחיו של אבי. האחד גינטר שגר בחיפה והאחר וולטר-יורם שגר בקריית ביאליק. האחרון עבד במוסד לילדים בשם ״אהבה״. הדוד מחיפה בא לבקר אותנו בפנסיון והזמין אותנו לבית קפה ואני זוכרת ששתינו שם גזוז.

מן הפנסיון העבירו אותנו למעברה בחדרה. לא היו די אוהלים עבור כולם. לאחר זמן קצר, הגיע דודי וולטר מקריית ביאליק, הוציא אותנו מהמעברה והעביר אותנו במשוריין דרך ואדי רושמיה. הוא אמר לנו לשכב על הרצפה כי באזור ההוא התנהלה עדיין מלחמה. אנחנו לא ידענו שבארץ עדיין מתחוללת מלחמה. אני חשבתי שהמשוריין זה אוטובוס ישראלי. בנסיעתנו

עברנו דרך יישובים ערביים בדרך לקריית ביאליק, למוסד "אהבה". למעשה הגעתנו למוסד זה הייתה הקליטה שלנו והייתה זו קליטה טובה. מה שעזר לנו מאוד בקליטה הייתה העובדה שכל עובדי המוסד היו יהודים ממוצא גרמני, כך שלאמא הייתה חברה וחברים לתרבות ולשיח וכולם קבלו אותנו מאוד יפה. גברת הני אולמן, אשה נפלאה, הייתה אם הבית של המוסד אך למעשה תפקדה כמנהלת המקום. היא טיפלה ודאגה לכל ובזכות אישיותה וכישרונותיה התנהל המוסד למופת.

אני השתלבתי באחת מקבוצות הבנות אך לא דיברתי כלל. במשך כל השנה הראשונה לא דיברתי. חלק גדול מהזמן למדנו בחוץ על הדשא. אני זוכרת תחושה של פחד ואכזבה כי שוב היינו באזור של מלחמה. חפרו שוחות במוסד והייתי מתאמנת בלילות בקפיצה מהחלון לשוחות. שלחו אותי לפסיכולוג בחיפה בגלל השתיקה שלי ואימוני הקפיצה שלי בלילות. ישבתי בחדרו של הפסיכולוג ושוב שתקתי. למה לא דיברתי? כנראה כי לא ידעתי עברית ולא התחברתי לאף אחד. האדם היחיד שהתחברתי אליו, ואהבתי בכל ליבי, הייתה המדריכה שלנו רעיה דכלינגר. אבל, עדיין, הקליטה במוסד "אהבה" הייתה קליטה טובה בעיני בעיקר עבור אמא שיכלה לתקשר בגרמנית עם כל הצוות. זה היה מוסד נהדר.

1948, בשנה הראשונה בארץ במוסד "אהבה"

עם אחי במוסד "אהבה"

עם כל תהפוכות החיים שלנו אמא הפכה להיות פטריוטית גדולה כשהגיעה ארצה. בתחילה עבדה במחסן המצרכים כי לא ידעה עברית. חשוב היה לה ללמוד עברית היטב כי היא רצתה לחזור ולעבוד עם ילדים. די מהר היא למדה את השפה והחלה גם לקרוא עיתונים בעברית. בסוף שנת 1948 הגיעה קבוצת ילדים מצרפת ואמא עבדה אתם. לאחר כחצי שנה בה למדתי

במוסד "אהבה", לקראת עלייתי לכיתה ח' החליטה אמי, בעצת המדריכים והמורים, שאעבור ללמוד בבית ספר בקריית ביאליק. שם למדתי במשך שנה אחת.

בשנת 1950 נפתח מוסד חדש לילדים בעפולה ואמא עברה לשם כדי לנהל אותו. אני עברתי ללמוד ולחיות בפנימייה של "בית צעירות מזרחי" בתל אביב. אמא, בעצה אחת עם מנהלת המוסד, החליטו לשלוח אותי לפנימייה דתית שהיה לה שם טוב בזמן שאמא עברה לנהל את המוסד בעפולה. המורים אמנם היו מצוינים אך הייתי מאוד בודדה כי אמא הייתה רחוקה ממני. היא ביקרה אותי מעט מאוד וראיתי אותה לעיתים רחוקות בתקופת לימודי. למדתי שם במשך שנתיים. בחופשות הקיץ נסעתי למוסד בעפולה, עבדתי שם וחייתי בקרבת אמא.

בתקופה בה גרתי בתל אביב אמא עברה מעפולה לבני ברק לנהל את "בית החלוצות" ובכך להיות יותר קרובה אלי. כמעט בכל שבת הלכתי ברגל עם חברה, שגרה בבני ברק, כדי לבקר את אמי. בבני ברק נערכה חגיגת בר המצווה של אחי.

בשנת 1951 או 1952 ביקשו מאמא לפתוח בית הבראה בירושלים שנועד לילדים שהחלימו ממחלת השחפת. עזבתי את בית צעירות מזרחי בתל אביב, עברתי לירושלים וגרתי בבית החלוצות בירושלים. לאחר כחצי שנה נאלצתי לעזוב את המקום. ניסיתי להתקבל ללימודים בבית הספר היוקרתי "מעלה" ולא הצלחתי. הגעתי לבית ספר בשכונת הבוכרים ולמדתי שם בכיתות יא', יב'. בתחילה לא היה לי איפה לגור ואז בנו מחיצה בחדרה של אמא בבית ההבראה שבו עבדה, ואפשרו לי לישון שם במקום שהיה בעצם תא קטן. נהגתי לעבוד במקום כשומרת לילה.

אמא, במהלך עבודתה, עברה ממוסד למוסד שאותם פתחה וניהלה. בשנת 1952 מאסה אמא בחיי הנדודים הללו וגם בעובדה שלא היה לנו בית משלנו מיום שהגענו ארצה. היא פנתה ל"סוכנות" וקבלה אפשרות לרכוש דירה קטנה בשיכון שהיה בהליכי בנייה בבית מזמיל, הוא קריית יובל. עד לסיום הבניה גרנו באופן זמני אצל אשה בבית הכרם שהגבילה אותנו בכל מעשינו. היא הייתה קפדנית ביותר בכל מה שנוגע לאוכל ורעש. בכל שבת הלכנו אמא, מוטי אחי ואני ברגל לבדוק את מידת התקדמות הבנייה. היו אלה מרגעי האושר הגדולים שחווינו מזה שנים. סוף סוף יהיה לנו בית משלנו אחרי שנים של חיים בנדודים ובפנימיות. היה בדירה חדר אחד ועוד חדרון קטנטן. בקיר היה חור כדי לתלות בו בגדים. לא היו דלתות בחדרים, לא היה מטבח בדירה פרט למדף בקצה המסדרון עליו העמדנו פתיליות. קירות הדירה לא היו מטויחים ולא היה חשמל בבית במשך שלוש שנים. השתמשנו במנורת נפט שלאורה גם התכוננתי לבחינות הבגרות. לא סיימתי את בחינות הבגרות.

היום אני חושבת שהיה זה השיכון הגרוע ביותר שנבנה בארץ, אך באותם ימים היינו המאושרים באנשים כשנכנסנו לגור בדירה החדשה שלנו. כמה יחסי יכול להיות אושר. בביתנו

החדש הייתי ממונה על הדלקת הדוד, הפרימוס לחימום מים בחדר הרחצה, על השגת בלוקים של קרח עבור המקרר ועל קניית נפט לתנור החימום. אחי נשלח ללמוד במקווה ישראל.

גרנו בשיכון בין השנים 1952 ל 1956. אמא עזבה את עבודתה בבית ההבראה ועבדה כסוכנת בית אצל גברת נחמה לייבוביץ. לאחר זמן מה יסדה אמא מועדון בשם "תקוותינו" במוסררה מטעם "קרן ילדינו" שמטרתו הייתה להוות אלטרנטיבה למיסיון. היה זה מועדון שנועד לילדים עזובים וילדים שהגיעו מבתים עם מצוקות כלכליות ואחרות. גם אני עבדתי במועדון ולימדתי בו מלאכת יד.

למדתי באוניברסיטה בירושלים בחוג לצרפתית ולאנגלית. לאחר שנתיים של לימודים, בשנת 1956, שמעתי שמשפחה ממוצא איטלקי, העומדת לצאת לבלגיה בשליחות המדינה, מחפשת או-פר לארבעת ילדיהם. הגשתי את מועמדותי והתקבלתי. הרגשתי שיש לי הזדמנות לברוח מהצפיפות והעוני בבית. הסתדרתי נפלא עם הילדים. הבנתי שלפני שהמשפחה תתמקם בבלגיה הם יבלו כחודשיים אצל בני משפחתם בפירנצה שבאיטליה. התנאי היחיד שהצגתי בפני המעסיקים שלי הוא שאבוא אתם גם לאיטליה. הם הסכימו וזה היה פשוט טיול נפלא עבורי. מפירנצה נסעתי לטייל גם ברומא והתענגתי על נפלאות העיר.

הגענו לבריסל באוקטובר 1956 והרגשתי כמו עליסה בארץ הפלאות. החנויות היפהפיות היו מלאות כל טוב לעומת הצנע שהכרתי בארץ. המוזיאונים והקונצרטים שהלכתי לראות ולשמוע בכל פעם שהורי הילדים לא יצאו בערבים מהבית. זה היה עולם אחר בשבילי מלא קסם, תרבות ועניין. קשה לי לתאר את הפער שחוויתי בין העולם העלוב בבית מזמיל לעומת העושר החומרי והתרבותי בבריסל. במהלך שהותי בבריסל ביקרתי גם בפריז ובהולנד.

התחייבתי להישאר עם המשפחה במשך שנתיים. אך לקראת תום השנה הראשונה הרגשתי שאני חייבת לחזור כי אמא ספרה במכתביה שהיא לא מרגישה טוב. אחי בדיוק התגייס ואמא נשארה לגמרי לבד. בתקופת השהות והעבודה בבית המשפחה דוברת האיטלקית למדתי מעט את השפה ובדרכי ארצה עברתי דרך איטליה. ביקרתי שוב ברומא ושם פגשתי בחור יהודי-אמריקאי ששכנעתי אותו לטייל יחד אתי בדרום איטליה. טיילנו בסורנטו ובנאפולי. הייתה בי סקרנות אדירה לראות את אירופה.

בנאפולי עליתי על האנייה "תיאודור הרצל" כדי להפליג חזרה ארצה. באחד הערבים הלכתי לשמוע קונצרט באנייה. לאחר שהסתיים עברתי לאולם סמוך ושם התקיים חידון שהעביר שמוליק רוזן, קציין התרבות של האנייה. הוא הזמין אותי לרקוד וכך החל הרומן בינינו. בהתחלה לא לקחתי את הקשר ברצינות זה נראה לי כמו הרפתקה בהפלגה. נפרדנו עם רדתנו מהאנייה אך שמרנו על קשר מכתבים במשך שנה. אני גרתי בירושלים והוא בתל אביב.

כשחזרתי מבלגיה אמא חשבה שאני צריכה ללמוד מקצוע. נרשמתי בעצתה לסמינר דתי בירושלים. זה לא התאים לי כי לא חייתי די זמן בארץ ולא הייתי מעורה בנושאים שהיו קשורים ליהדות ולדת. סיימתי את לימודי בסמינר. את בחינות הבגרות השלמתי בגיל 40.

בשנת 1957 אמא רכשה בבית הכרם דירה קטנה וחמודה. שם גרתי אתה עד ששמוליק ואני נשאנו באוגוסט 1958. החתונה הצנועה שלנו נערכה על גג המועדון שאמא ניהלה עם כ 50 אורחים.

בספטמבר, לאחר נישואינו, התחלתי ללמד בבית ספר בשכונת שביב שבהרצליה. עבדתי כשנה והרגשתי שההוראה לא מתאימה לי.

בשנת 1960 נולד בני הבכור וקראנו לו עמנואל על שם אבי. בשנת 1964 נולדה בתי דנית. אני נשארתי בבית מרגע שילדתי את עמנואל ודנית. גידלתי את ילדי ולא עבדתי עד שדנית הייתה בת 12 שנים. הרגשתי שזה הדבר הנכון לעשות.

בתחילה גרנו ברמת-גן ומאוחר יותר עברנו לחולון לבית עם גינה. הדבר הראשון שעשיתי בבית החדש, הוא לבנות ארגז חול בחצר עבור הילדים. גרנו שם כ - 18 שנים. התחלתי שוב לעבוד, בשעות אחר הצהריים, בטיפול בילדים. הרגשתי די מבוזבזת כי לא ניצלתי את כישורי. לאחר מכן קבלתי עבודה בחברת "יפעת", חברה שסיפקה מידע מן העיתונות לחברות שונות בתחומי העניין שלהן. עבדתי שם במשך 14 שנים. בעבודתי קראתי עיתונים בשפות שונות וסקרתי בהם מידע בנושאים שעניינו את החברות שהיו מנויות על השירות שסיפקנו. כמו כן עסקתי גם בהגהות.

בשנת 1976 נסעתי עם בתי לטיול בת מצווה לבריסל, בה עבד אחי מוטי בשליחות מטעם הסוכנות. בהזדמנות זו גם נסעתי לבקר את סוזן שאתה חיינו אחי ואני במשך כשנה וחצי במהלך המלחמה. גם אחי ובתו הצטרפו לביקור.

זו הייתה פגישה מאוד מרגשת. אני בכיתי מהתרגשות. כשסוזן שמעה שאנו עומדים להגיע היא לא האמינה. ופעם שניה לא האמינה למראה עיניה כשהגענו לביתה. בערב הכינו לנו סוזן ובעלה ארוחת מלכים. סוזן סיפרה אז כיצד הייתי חוזרת מדי יום מבית ספר ומספרת לה מה למדתי ואמרה שבזכותי היא החכימה.

השכם בבוקר למחרת יצאתי לבדי מהמלון הקטן בעיירה והלכתי לעבר בנייני ה"רכבת" שבהם גרנו עם הורי בזמן המלחמה. היה יום אפור וגשום וכל הדרך הלכתי ובכיתי בהתרגשות רבה. רציתי להיזכר במסלול שנהגתי ללכת מדי יום לבית הספר ובחזרה. לא מצאתי את המבנים בהם גרנו. במקומם נבנו בתי מגורים. שוב עשיתי את הדרך, שהייתה כה מוכרת לי מילדותי, בעלייה מן העיירה אל הבית שבו גרנו כפליטים. הפעם עשיתי את הדרך כאדם בוגר. בצהריים

חזרנו כולנו אל החווה כדי להיפרד מסוזן. שאלתי אותה מדוע בנייני הלבנים האדומות שגרנו בהם כבר אינם. סוזן סיפרה שהפכו את המקום לשכונת מגורים להשכרה. נפרדנו מסוזן בהתרגשות רבה. זו הייתה בשבילי חזרה בזמן ובמקום. שיחזרתי בפעם האחרונה את הדרך שהלכתי בה בילדותי פעמים כה רבות עם העלייה התלולה המובילה לביתנו. דרך שזכרתי כל כך טוב.

בשנת 1995 עברנו לגור ברעננה שבועיים לאחר רצח רבין. שמוליק עבד כל השנים, במשך שישים שנים, ב"קול ישראל". הוא עבד כמעט עד יומו האחרון.

שמוליק נפטר לפני כארבע שנים במרץ 2015. כל מה שאני מרגישה מאז זו בדידות גדולה וגעגועים אליו, ולו רק לשבת יחד ולשתוק יחד. כל דבר שאני עושה בכל יום מזכיר לי את שמוליק, אם זו מוסיקה קלאסית שאני שומעת או שנסונים צרפתיים ששמענו יום יום. כל אלה גורמים לי לבכי.

שמוליק ואני, 2010

בשנת 2015 אחי, אשתו ושתיים מבנותיו, נסעו לעיירה סן גוטייה. בנוכחות ראש העיר, ראשי העיירות והכפרים שבסביבה וכן נציג מטעם יד ושם, נערך טקס מרגש בו הוענק אות חסידי

אומות העולם, מדליה ותעודה, למרי-ג'ו ביזיה Beziers, על שם אמה סוזן מורן- בארון Morand-Baron.

"אנשים טובים
אנשים טובים
פרשו את אדרתם עלי בתי
בכפר דרומי נידח,
לקטו לה עיגולים של שמן ושל דבש
במו לֵיל כפר בשום".

ט. כרמי (מתוך "אין פרחים שחורים")

עמנואל בני הוא עיתונאי ודנית בתי היא מטפלת בהידרותרפיה ומורה בבית ספר "שורשים" בקצרין שלומדים בו ילדים דתיים וחילוניים וילדים בעלי צרכים מיוחדים. לעמנואל שני בנים בוגרים: אמיר ושחר ובת בת ארבע בשם אלונה. לדנית ארבעה ילדים: נתנאל, נועה, טל ועידית - כולם נשואים. יש לי שלושה נינים מנתנאל נכדי: אוריה, מעוז והלל.

ביום הולדתי השבעים במושב אמירים

מימין: נכדתי טל בתה של דנית, שמוליק, דנית, אמיר נכדי בנו של עמנואל, עמנואל בני, שחר נכדי בנו של עמנואל, אני, אחי מוטי, נועה נכדתי בתה של דנית, עידית נכדתי בתה של דנית, נתנאל נכדי בנה של דנית

מאז פרישתי, במשך 17 שנים עבדתי כמתנדבת עם קשישים בודדים מטעם עמותה בשם "הייעוץ לקשיש" בחסות הביטוח הלאומי. נהגתי להיפגש עם הקשישים אחת לשבוע לשיחה ולקרוא אתם את העיתונים.

אני חושבת כי בעקבות כל מה שעברתי בחיי והחיים הצנועים שחיינו כמשפחה אני מרגישה שאני חזקה יותר, צנועה יותר והרבה פחות מפונקת לעומת אנשים אחרים שלא חוו את הקשיים הללו. פעם שאלו אותי אם אני לא פוחדת לשוב לבדי בלילות. עניתי: "אחרי כל מה שעברתי, ממה יש לי עוד לפחד?"

http://www.easyflip.co.il/easyflip-holocaust-stories.html